

зали, що таких синтезаційних робіт у творчості Якова Павловича всього декілька, а переважна більшість публікацій – це тексти зібраних ним пам'яток усної народної творчості, що належать до проекту "усна історія" (за термінологією сучасної історіографії). Автори пишуть про "краєзнавчі мініатюри" Новицького, які "були цікавими за змістом, самобутніми за формою і легкими у читанні" [22, с. 56]. Знову варто відзначити образну точність визначення – "краєзнавчі мініатюри". Дійсно, низка публікацій Новицького є цілком краєзнавчими за змістом і мініатюрними за обсягом та формою, оскільки вся інформація вкладається у лаконічний текст. Однак при цьому слід особливо підкреслити, що всі ці мініатюри є чисто інформативно-фактологічними і більше нагадують короткі довідки, які подаються нині у путівниках для туристів. Пишучи про недосліджену "багату творчу спадщину" Новицького, автори статті її практично не аналізують, обмежившись традиційним (для публікацій А.С. та Б.А. Бровків) переліком основних праць.

Загалом, після такої цікавої сторінки синтезаційного вступу йде доволі тривіальний виклад біографічних даних про Новицького. Поміж відомими фактами лише зрідка трапляються цікаві зауваження. Наприклад, Новицький "належав до тієї багаточисельної групи краєзнавців, професійна майстерність яких формувалася в умовах освітньої дійсності", педагог "захоплює своїх вихованців живою стихією краєзнавчої роботи, формує в них неперіодичний і щирий інтерес до своєї малої батьківщини, до минулого і сучасного славетного запорозького краю" [22, с. 57]. На жаль, ці ідеї не лише не розвинені, але й не підтверджені фактами. Спеціалізація збірника, у якому було опубліковано дану статтю, за логікою, вимагала найбільш детально зупинитися саме на краєзнавстві як основній галузі наукових занять Новицького. На жаль, автори, знов-таки, обмежилися лише загальними положеннями. При цьому вони зовсім не звернули увагу на те, що запорозькі старожитності можна віднести до краєзнавства лише територіально, але загалом через значну роль запорозького козацтва в історії України, – це соціальна історія на мікро- і макрорівнях.

Нарешті, приємно закінчити статтю констатацією певного зрушення у провінційній краєзнавчій історіографії

"новицькіани", що проявилось у виданих матеріалах наукової конференції "Перші Новицькі читання" [17], аналізу яких як симптоматичній еволюції краєзнавства, ми маємо намір присвятити окрему статтю.

1. Білий В.В. Я.П. Новицький (1847–1925) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 358–366. 2. Бровко А. Хто він – Я.П. Новицький? // Наука і суспільство. – 1990. – № 4. 3. Бровко А. Цена любви к родной земле // Индустриальное Запорожье. – 1990. – 25 июля. – С. 3; 27 июля. – С. 3. 4. Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Павлович Новицький / Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997. 5. Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997. 6. Бровко Б. Вне-сок Я.П. Новицького у розвиток спеціальних історичних знань // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. 7. Бровко Б. Яків Новицький – людина та науковий діяч // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. 8. Бровко Б.А. Я.П. Новицький в громадському і науковому житті Катеринославської губернії (остання чверть XIX – перша чверть XX ст.). – Запоріжжя, 1997 (рукопис). 9. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в роках 1918–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. 10. Козирев В.К. Вступ // Новицький Я.П. Остров Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, древності. – Запоріжжя, 1997. 11. Козирев В.К. Передмова // Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997. 12. Ляшко С.М. Передмова // Новицький Я.П. Остров Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, древності. – Запоріжжя, 1997. 13. Ляшко С.М. Яків Новицький (коротка біографічна довідка) // Новицький Я.П. Остров Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, древності. – Запоріжжя, 1997. 14. Ляшко С.М. Археологічна діяльність Я.П. Новицького // Новицький Я.П. Остров Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, древності. – Запоріжжя, 1997. 15. Ляшко С.М. Новицький Яків Павлович // Українська біографістика. – К., 1996. – Вип. 1. 16. Ляшко С.М. Археологічна діяльність Я.П. Новицького (1847–1925) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 2. 17. Матеріали Перших Новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. 18. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі // Трибуна (Київ). – 1990. – № 10–12. 19. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі: його природа, історія та старовина // Запоріжжя: до історії козацької культури. – К., 1993. 20. Новицький Я.П. Остров Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, древності. – Запоріжжя, 1997. 21. Олійник-Шубравська М.М. 50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького // Наука і суспільство. – 1988. – № 6. 22. Турченко Ф.Г., Бровко Б.А. Я.П. Новицький – людина і краєзнавець // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. 23. Чабаненко В. Дослідник Хортиці // Вітчизна. – 1973. – № 1. 24. Чабаненко В.А. Шукач фольклорно-етнографічних скарбів (До 40-річчя з дня смерті Я.П. Новицького) // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 6. 25. Чернявський Д. Яків Павлович Новицький // Україна. – 1926. – Кн. 1. 26. Шубравська М.М. З почуттям побратимства: Із листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького // Дніпро. – 1969. – № 10.

Надійшла до редколегії 14.02.06

А. Зубко, канд. іст. наук

МОНЕТИ ГЕНУЕЗЬКИХ КОЛОНІЙ КРИМУ В МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ XIV–XV СТОЛІТЬ

Визначено роль генуезьких колоній у Криму в транзитній торгівлі країн Європи з країнами Сходу в XIV–XV ст., окреслено конкретні маршрути, якими проходив Великий Шовковий шлях, наведено відомості про карбування монет у генуезьких колоніях Криму, подано їх опис і характеристика як історичного джерела.

The article defines the role of Genoese colony in Crimea in transit trade between European and Eastern countries in 14th – 15th centuries, determines precise routes of the Silk Road, presents the data on coinage in Genoese colonies in Crimea, provides their description and characterizes as historic sources.

Розвиток товарно-грошових відносин у добу Середньовіччя призвів до виникнення в Західній Європі таких нових політичних, економічних і культурних центрів як міста. Вони з'явилися в Північній і Середній Італії в IX–XI ст., раніше, ніж в інших європейських країнах. Фундаментом їм послугували давні стіни і будинки, які збереглися від римських часів.

У IX–XI ст. в Італії швидко розвивалися міста, які вели посередницьку морську торгівлю між Західною Європою і Сходом (внутрішня торгівля в Європі була недостатньо розвинена).

Венеція, розташована на островах в Адріатичному морі, уже в VIII–IX ст. вела торгівлю з Візантією, Єгиптом і Сирією. У X ст. зростає значення Генуї і Пізи, які торгували із Західним Середземномор'ям. У XI–XII ст. набувають подальшого розвитку міжнародні економічні

зв'язки італійських міст: Генуя закріпилася в Каталонії і Провансі і мала свої колонії в Північній Африці; Піза володіла цілими районами міст Південної Франції, Корсики і Сардинії, Венеція підкорила собі деякі міста і землі на Далматинському узбережжі Адріатичного моря. Звільнення морів, які оточують Італію, від арабських піратів також сприяло розвитку торгівлі з Візантією і Близьким Сходом (Левантом). Італійські міста вивозили звідти прянощі, бавовну, фарбники для вовни і сукню і везли туди хліб, худобу, металічні вироби.

Посередницька морська торгівля зі Сходом надавала Генуї, Венеції і Пізі величезні прибутки. Прискореними темпами тут зводилися замки, палаці, громадські будинки. Бурхливий розвиток набули малярство, скульптура й інші галузі мистецтва.

Генуя, розташована у глибині однієї з найкрасивіших заток Італії, має вигляд амфітеатра, який оточують гори Лігурійські Альпи. Завдяки неповторному краєвиду, Генуя має ще одну назву "La Superba" – "Прекрасна". Генуезці мають також інше розуміння назви "La Superba" – "Горда", що їм дуже подобається. "Місто владне, оточене високими горами, гордовите своїми людьми і мурами, володар моря" – так писав про Геную славетний італійський поет XIV ст. Франческо Петрарка.

Звільнившись від влади феодалів, торгові міста Італії наприкінці XI ст. створюють самостійні республіки, з правом карбування власної монети. Міські громади формують свої органи самоврядування. У Генуї згідно з Конституцією 1099 р. владу було зосереджено в руках "Comragna" – присяжного об'єднання всіх генуезців, здатних носити зброю, на чолі якого стояли консули. Згодом їх замінили капітани-управителі і "Podesta" – рада знаті. Серед знатних родів, які відіграли вагомую роль в історії Генуї, слід згадати Букканігра, Доріа, Спінола і звичайно Грімальді, які вже сімсот років – з 1297 р. правлять князівством Монако.

У IX–XII ст. більшість східних товарів везли в Європу по Великому Шовковому шляху, який починався в Китаї, ішов крізь пустелі Середньої Азії, гори Передньої і Малої Азії до Середземного моря. З Китаю каравани везли шовк, вироби з фарфору, з Індії – прянощі, слонову кістку, дорожчі камені, з Аравії – мірру і ладан та ін. Усі ці товари реалізовувалися в портах Палестини, Сирії, Візантії.

Маючи власні торговельні інтереси, Генуя прийняла найактивнішу участь у хрестоносних походах у Святую землю, які тривали з 1099 по 1270 рр. За це вона була звільнена від податків у Святій землі, отримала по кварталу в Ієрусалімі і Яффі (Тель-Авів). Усі береги Сирії та Палестини були вкриті генуезькими колоніями і факторіями. І Піза, і навіть Венеція лишилися далеко позаду.

Мусульманські війська, однак, постійно тисли на держави хрестоносців. У таких умовах вождь III хрестоного походу англійський король Річард Левове Сердце лише домігся від султана Єгипту Салах-ад-Діна (Саладіна) збереження за хрестоносцями декількох міст на узбережжі від Тіра до Яффи.

Втративши позиції у Святій землі, Генуя і Венеція вирішили змінити напрям своєї політичної й економічної експансії на Схід. Дож Венеції Енріко Дондоло спрямує IV хрестовий похід на Візантію. У квітні 1204 р. хрестоносці взяли Константинополь й утворили так звану Латинську імперію, у якій венеціанці отримали великі торгові привілеї.

З пануванням Венеції на морях не могла змиритися Генуя. У 1261 р. Нікейський імператор Михайло Палеолог з допомогою Генуї відібрав Константинополь у венеціанців. За Німфейським договором 1261 р. Генуя отримала повне звільнення від податків на території Візантії, їй були віддані Пера і Галата, закріпившись у яких (1303), вона оволоділа Босфором, тобто шляхом у Чорне море.

Монгольська навала середини XIII ст. докорінним чином змінила політичну й економічну ситуацію на Сході, проклавши нові русла для торгівлі, тому Західна Європа при посередництві Генуї і Венеції вирішила прокласти крізь володіння монголів у Північному Причорномор'ї новий напрямок Великого Шовкового шляху в Китай.

У 1252 р. цим шляхом через кримський порт Солдайя прямує у столицю Монгольської імперії Каракорум посол короля Франції Людовіка IX Рубрук. За дипломатами Великим Шовковим шляхом через Крим попрямували на Схід купці. Венеціанський купець Марко Поло, його батько Нікколо Поло і дядя Маффео Поло таким чином перетнули всю Азію в 1254–1269 рр., 1271–1295 рр. Згодом, під час війни між Генуєю і Венецією

Марко Поло потрапив у полон. Його розповіді в Генуї записав автор лицарських романів Руїтічано з Пізи.

Усе це стало можливим в умовах міцного оволодіння Генуєю і Венецією Південним берегом Криму. У 1266 р. генуезці займають Феодосію, яка отримала нову назву Кафа. Венеціанці займають Сугдею (Судак), яка отримала в італійців назву Солдайя. У 1287 р. туди був призначений венеціанський консул "Усієї Хазарії". У 1299 р. обидві республіки уклали між собою вічний мир, що не припинило суперництва.

У 1313 р. в Генуї виникла установа, що називалася "Officium Gazariae". Вона займалася справами Криму. З 1318 р. генуезці засновують постійну колонію в Боспорі (Керчі), яку вони звали Воспро, або Пондікопера. У той же час вони затверджуються в Херсонесі.

У 1327 р. татари зруйнували венеціанську Сугдею. Згідно з домовленістю із Золотою Ордою в 1365 р. Сугдея переходить до генуезців. У наступних договорах із Золотою Ордою 1380, 1381 та 1387 рр. за генуезцями було закріплено все узбережжя Криму від Чембало (Балаклава) до Кафи. Крім того, за цими договорами Генуя отримала "Готію з її поселеннями".

Назви поселень Кримської Готії можна локалізувати на генуезькій мапі Криму: Форі (Форос); Кікінео (Кікінеіз), Лупіко (Алупка), Мусакорі (Місхор), Оріанда, Джаліта (Ялта), Сікіта (Нікіта), Горзувіум (Гурзуф), Пертеніте (Партеніт), Ламбадіе (Ламбат), Луста (Алушта). У 1345 р. генуезці зайняли Чембало (Балаклаву), а з 1357 р. там уже сидів генуезький консул.

У гирлі Дону генуезці заснували свою колонію Тану (Азов). У XIV–XV ст. торгова факторія Генуї існувала і в Києві.

Головним містом великої колоніальної держави генуезців у Криму була Кафа. Центральне управління чорноморськими колоніями в Генуї призначало консулів у Кафу, Чембало, Солдайю і Тану. У менш важливі міста Кримського узбережжя – Ялту, Алушту, Гурзуф, Партеніт призначав консулів представник Генуї в Кафі. Кафа була останньою ланкою Великого Шовкового шляху, який починався в Китаї, тому генуезці всіляко зміцнювали свої володіння. Так, у 1414 р. було побудовано відому генуезьку фортецю в Солдайї (Судаку).

Степовим Кримом у цей час володіла Золота Орда. У місті Солхат (Старий Крим) мав резиденцію намісник хана Золотої Орди. У кримських горах у XIV–XV ст. було створене незалежне від генуезців і татар князівство Феодоро зі столицею у фортеці Мангуп-кале. Правила їм вірогідно нащадки візантійських топархів.

Рух Великим Шовковим шляхом призвів до карбування монет – срібних аспрів, які були адаптовані до торгівлі зі Сходом. Асар (гр. "білий") був срібною монетою Трапезундської імперії (1204–1461), духовно-лицарського ордену госпітальєрів (іоаннітів) на острові Родос (XIV–XV ст.), генуезьких колоній Північного Причорномор'я й інших країн Сходу. Трапезундський асс спочатку важив 2,9 г., згодом 1,1 г. На аверсі зображувався на коні або пішим імператор, на реверсі на коні або піший св. Євгеній.

Генуезькі монети, карбовані в місті Кафа, уперше були знайдені в Криму на початку XIX ст. Н. Мурзакевич, автор "Истории генуезских поселений в Крыму" виданої 1837 р., надіслав декілька цих монет нумізмату Френу. У свою чергу той відправив їх у Женеву відомому сходознавцю Сорелю, який уперше визначив їх належність до міста Кафи, і в 1841 р. дав науковий опис двох монет [9]. Дві статті, присвячені монетам міста Кафи, опублікував в італійських часописах генуезький історик Десімоні [6]. У виданій у Парижі в 1876 р. книзі Г. Шлюмбергера, де йдеться про нумізматику латинського Сходу, особливу главу присвячено генуезьким монетам міста Кафи [8].

У 1860 р. Н. Мурзакевич дав опис перших знайдених мідних генуезько-татарських монет. Монети міста Кафи досліджували також В. Юргевич, О. Блау та ін. [1]. Найбільш вдало вивчав це питання на початку ХХ ст. О. Ретовський, який мав велику приватну колекцію генуезько-татарських монет [4].

Над генуезько-кримською проблематикою з 80-х рр. ХХ ст. працює А. Єманов [2]. У 1986 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему "Система торговельних зв'язків Кафи у XIII–XV ст.", один з розділів якої присвячено генуезько-кафським аспрам. Торгівлю італійських морських республік із Причорномор'ям вивчав С. Карпов [3].

Генуезько-татарські монети дуже рідкісні. Небагато їх у музеях України, колекціях Санкт-Петербурзького Ермітажу і музеїв Москви. Широкому світовому загалу нумізматів вони майже невідомі. Певна кількість цих монет зберігається у приватних колекціях. Ця обставина ускладнює їх наукове дослідження.

Зараз відомі три номінали генуезько-татарських монет. Це срібні аспри, полуаспри, а також мідні фолери. У документах генуезького архіву срібні монети звуться "aspri danga", де "danga" татарською означає "гроші". Мідні монети звалися "foleri" або "mezzo foleri". Назва ця походить від візантійської монети "фоліс", від якої у свою чергу утворені арабський "фельс" і давньоруський "пул".

Зовнішній вигляд генуезько-татарських монет такий: на аверсі, як правило, карбувався герб міста Генуї в колі із крапок, або в овалі, створеному із чотирьох дуг, інколи герб без інших зображень; на реверсі тамга Золотої Орди або Кримського ханства в колі, навколо неї арабський напис типу "Справедливий султан Мухаммед-Хан".

Головний бік монети генуезький. Усі зображення тут виконані різьбярми ретельно, без пропусків. У різних комбінаціях навколо гербу Генуї тут зображено зірки, кулі, хрести, крапки. Латинські написи навколо герба, як правило, містять у собі назву міста Кафа, а також ініціали або скорочені написи імен генуезьких консулів у Криму, при яких ці монети карбовано, в іншому випадку – імена володарів Генуї, які правили в той час. Це говорить про те, що генуезько-кримські монети мають велику кількість різновидів і відображають історію генуезького Криму.

На зворотньому татарському боці монети зображення тамги, як знака володаря, відрізняється на монетах, карбованих у часи правління різних ханів. Кількість крапок, ромбів, зірок може означати належність монети часу правління того або іншого хана Золотої Орди чи Криму. Слід зазначити, що арабський напис навколо тамги у більшості генуезько-татарських монет пошкоджений, а штемпель зроблений різьбярем, не знайомим з арабським шрифтом. Зустрічаються й анахронізми від невмілого копіювання не сучасної, а першої, що потрапила до рук, татарської монети. Можна зауважити, що татарський реверс монети мав забезпечити її оберт у татарського населення Золотої Орди.

Особливістю мідних фолерів, на відміну від срібних аспрів, є їхня одномовність. Вони або зовсім без напису, або з латинським написом навколо генуезького герба.

Вага кафських аспрів коливається дуже значно – від 1,28 до 0,7 г. срібла. Причиною цього було те, що карбування монети в Кафі було орієнтоване на вагові стандарти Золотої Орди. Сум, сонм або саум – головна грошово-вагова одиниця Золотої Орди, тотожна давньоруській гривні, існувала у вигляді шматків литого, майже чистого срібла. Вони не мали точної ваги. Славетний арабський мандрівник XIV ст. Ібн-Баттута повідомляє, що в Золотій Орді, де він побував, зливки срібла, сауми, послугують для продажу і придбання товару в імперії. Він дає і їх вагу – 5 унцій. Арабська унція = 8 міскалей = 12 діргемів, тобто в саумі тоді виходить 170,64 г. Про

сауми є і інші свідчення. Флорентієць Пегелотті побував в столиці Золотої Орди місті Сарай в 1335 р. і свідчив, що срібний сонмо важив 8,5 генуезьких унцій, тобто 224,4 г. Як бачимо, існували різні стандарти саумів.

Генуезький сонм як розрахункова одиниця у Криму становив 150–200 аспрів. Вага генуезьких аспрів у XV ст. у Криму коливалася здебільшого від 1 до 0,75 г. срібла, тобто генуезький сонм = 150–200 г. срібла. У книзі скарбниці міста Кафа під роком 1423 є згадка, що з одного "sonmo", який важив 8,5 генуезьким унцій, карбували 202 аспра. Відповідно аспр на той час мав легальну вагу $1/24$ генуезької унції = 1,1 г., з $61/100$ чистого срібла.

Проба монет Кафи не пов'язана з пробою монет Генуї. У реєстрах опікунського Романського комітету від 1424 р. є розпорядження зазначеного комітету про те, щоб монету Кафи зрівняти з вартості з монетою Золотої Орди. Тут мається на увазі вага і, звичайно, проба монет.

Особливу цікавість викликає період карбування монети в Кафі. Зараз вважається, що це XIV ст. – 1475 р. Щодо достеменного визначення року початку карбування монети, то тут і досі йдуть суперечки. Відомо, що в уставах 1290 та 1316 рр., виданих генуезькою республікою для Кафи, карбування монети колонії було заборонене під загрозою штрафу в 500 генуезьких лір. Вірогідно, такі спроби тоді вже були. Опосередкованим свідченням цього є договір генуезців з Тохтамиш – ханом 1380 р., згідно з яким татари мали карбувати лише добру монету. Можливо татарська монета поступалася за якістю генуезькій при рівному обміні. Так чи інакше, можна зауважити, що витяги із книг кафської скарбниці містять відомості про карбування монети в Кафі у період з 1420 по 1472 рр.

Перші документальні дані про існування монетного двору в Кафі також містяться у книгах кафської скарбниці за 1420, 1421, 1423 та 1424 рр. Тут говориться про придбання та ремонт обладнання для монетного двору, повідомляється про людей, які тут роблять. Більш ранні відомості повідомляє Пегелотті під 1335 р. Він пише, що в генуезькій колонії Тана (Азов) використовуються сонми та срібні аспри. Сонм, за словами Пегелотті, це зливков срібла, який повинен бути відданий на монетний двір – "zecca", і повинен важити 45 "saggi" ("saggio" = $1/6$ унції). Із сонма карбували в Тані 202 аспра, але на руки віддавали тільки 190, утримуючи на користь "zecca" 12 аспрів. Аспр за даними Пегелотті коштував 8 багаттінів. Багаттін ("bagattino") у Венеції – це народна назва мідної монети малого денарія.

Можливо, найдавніші спроби створення власної монети в генуезьких колоніях на Чорному морі, це контрмарки генуезців на монетах Золотої Орди. Відомі декілька типів генуезьких контрмарок на татарських монетах, зокрема: герб Генуї з крапками навколо; портал в овалі; герб Генуї у прямокутнику та ін.

Устав генуезьких колоній 1449 р., який визначає права й обов'язки чиновників колоніальної адміністрації, повідомляє назви головних грошових одиниць: "Sumi currentes de Capa" – срібний зливков, "asperi argenti de Capa" – кафська монета.

Спеціальних правил карбування монети, зокрема визначення на ній монетної регалії, не існувало. Як уже зазначалося, після назви міста Кафа на аверсі переважним чином карбували ініціали консулів Кафи, в інших випадках ініціали володарів Генуї. Є і монети з літерою "T" замість гербу Генуї. Можливо вони відносяться до міста Тана (Азов).

Ініціали консулів Кафи і володарів Генуї на срібних монетах потребують ретельного вивчення і порівняння з даними писемних джерел й особливо з матеріалами